

Jerzy Nikolajew

Uniwersytet Rzeszowski

<https://orcid.org/0000-0003-1505-9710>

jerzy-nikolajew@wp.pl

**Zachodnie przepisy penitencjarne
(Francja, Hiszpania, Niemcy, Szwecja)
a kwestie wolności sumienia i religii
skazanych. Rozwiązania przyjęte w XX w.**

**The western penitentiary legal regulations
(France, Spain, Germany, Sweden) and freedom
of conscience and religion of convicts. The
solutions adopted in the 20th century**

Streszczenie

Wolność sumienia i religii skazanych należy do kategorii praw podstawowych wynikających z godności osoby ludzkiej. Taki sposób traktowania skazanych określony został w Regułach Minimalnych i Europejskich Regułach Więziennych gwarantujących skazanym prawo do praktykowania religijnego i korzystania z posług religijnych w więzieniu. Zostało to także potwierdzone w przepisach penitencjarnych dotyczących sytuacji skazanych we Francji, Niemczech, Hiszpanii i Szwecji wydanych w XX w. Skazanym zapewniono zinstytucjonalizowaną opiekę duszpasterską a uprawnienia z zakresu wolności sumienia i religii ograniczono zasadami bezpieczeństwa i porządku w zakładzie karnym. Postanowienia dotyczące wolności religijnej więźniów uregulowano nie tylko w ustawach penitencjarnych, ale także w innych przepisach dotyczących wykonywania kary pozbawienia wolności.

Słowa kluczowe: Wolność sumienia i religii skazanych, ustawy penitencjarne, Francja, Hiszpania, Niemcy, Szwecja

Abstract

The freedom of conscience and religion of convicts belongs to the category of fundamental rights resulting from the dignity of the human person. This method of treating convicts is defined in the Minimum Rules and the European Prison Rules, which guarantee convicts the right to practice religion and use religious services in prison. This was also confirmed in the penitentiary regulations regarding the situation of convicts in France, Germany, Spain and Sweden issued in the 20th century. The convicts were provided with institutionalized pastoral care and the rights of convicts in the field of freedom of conscience and religion were limited by the principles of security and order in the prison. The provisions regarding the religious freedom of prisoners are regulated not only in penitentiary laws but also in other provisions relating to the execution of prison sentences.

Keywords: The freedom of conscience and religion of convicts, the penitentiary laws, the France, The Spain, the Germany, the Sweden

Wprowadzenie

Przestrzeganie prawa do wolności sumienia i religii w warunkach zakładu karnego czy aresztu śledczego może nastęrczać trudności w sytuacji braku przyjęcia rozwiązań gwarantujących realizację tych szczególnych uprawnień osób przymusowo pozbawionych wolności. Poza gwarancjami o powszechnym charakterze ważne jest także uwzględnienie tych samych wolności w ustawodawstwie krajowym. Najczęściej przyjęty katalog uprawnień religijnych skazanych słusnie tłumaczony jest koniecznością zachowania zasady podmiotowego traktowania osób pozbawionych wolności i humanitaryzmu w trakcie wykonywania kary izolacyjnej jako pochodnych idei godności każdej osoby ludzkiej, także pozbawionej czasowo wolności. Stąd też wynikała potrzeba opracowania jednolitych wzorców międzynarodowych stworzonych po to, żeby postępowanie ze skazanymi, także w zakresie realizacji ich uprawnień religijnych nie było zbyt różnicowane z państwami zbliżonych do siebie nie tylko geograficznie, ale także o utrwalonych już zasadach demokratycznych. Wzorce Narodów

Zjednoczonych¹ i Rady Europy² zalecane w postępowaniu wobec osób pozbawionych wolności przeniesione zostały do ustawodawstwa penitencjarnego państw Europy Zachodniej w drugiej połowie XX w. a kazusy dotyczące Francji, Niemiec, Hiszpanii i Szwecji to efekt recepcji tych zasad do ich porządków prawnych. Wszystkie tzw. ustawy penitencjarne awizowane w tytule to przepisy obowiązujące (choć ze zmianami). Uchwalone w 1972, 1974, 1976 i 1979 r. co do zasady zezwoliły na praktyki religijne więźniów gwarantując im prawo do uczestnictwa w nabożeństwach odprawianych w zakładzie karnym, posiadania przedmiotów niezbędnych do praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych przedstawicieli swoich religii. Umożliwiono im także kontakty indywidualne z duchownymi, chociaż zarówno skazanych jak i kapelanów zobowiązano do ścisłego przestrzegania wymogów regulaminowych obowiązujących w więzieniu. Przyjęto różne opcje zatrudniania i finansowania kapelanów więziennych, ich naboru i szkoleń, jednak same przepisy ustawowe regulowały jedynie ogólne zasady. Zresztą większość przepisów penitencjarnych skompensowano w jednej lub kilku jednostkach redakcyjnych ustaw penitencjarnych, choć nadawano ich tytuły osobnych rozdziałów ustawy. Tym nie mniej przyjmując ogólne sformułowania zezwalające na praktykowanie religijne i korzystanie z posług religijnych w więzieniu uszanowano uprawnienia skazanych wynikające z gwarancji konstytucyjnych, zobowiązań międzynarodowych i zaleceń dotyczących traktowania osób pozbawionych wolności.

Wybór tematu, a szczególnie wytypowanie czterech wskazanych w tytule państw zachodnioeuropejskich nie był przypadkowy. Sugestia dotycząca przeprowadzenia takiej analizy (niekoniecznie o charakterze historycznoprawnym) była pochodną wywodzącą się z opracowania wydanego jeszcze w 1994 r. z którego zaczerpnięto fragment tytułu niniejszego przedłożenia oraz wykorzystano tłumaczenia tekstów tzw. ustaw penitencjarnych: francuskiej, hiszpańskiej, niemieckiej i szwedzkiej³.

¹ Rezolucja 663 CI (XXIV) Wzorcowe Reguły Minimum Postępowania z Więźniami zatwierdzone w dniu 31 lipca 1957 r. przez Radę Społeczno-Gospodarczą Organizacji Narodów Zjednoczonych, dalej jako RM.

² Zalecenia Rec(2006)2 Komitetu Ministrów do państw członkowskich Rady Europy w sprawie Europejskich Reguł Więziennych (przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 11 stycznia 2006 r. na 952 posiedzeniu delegatów), dalej jako ERW (2006). Była to uzupełniona wersja reguł z 1987 r., dalej jako ERW (1987).

³ Zob. Z. Hołda, Z. Lasocik, A. Rzepliński, T. Szymanowski, *Zachodnie ustawy penitencjarne. Teksty ustaw z komentarzami (Francja, Hiszpania, Niemcy, Szwecja)*, Kalisz 1994.

Reguły Minimalne i Europejskie Reguły Więzienne a prawo do wolności sumienia i religii więźniów

Główne założenia wynikające z Reguł Minimalnych i Europejskich Reguł Więziennych (obu wersji) to wyraźne nawiązania do godności osobistej więźniów. Stąd też zrozumiałe jest to, że idea wolności religijnej musiała być mocno wyeksponowana w tych regułach tak w wymiarze praktyk jak i posług religijnych na rzecz skazanych. W regule 41 RM wyrażono postulat ustanowienia lub dopuszczenia osoby będącej kanonicznie uprawnionym przedstawicielem określonego wyznania. Obie formuły udziału tych osób należy jednak traktować szeroko, gdyż „dopuszczenie” może oznaczać incydentalne (jednorazowe) umożliwienie takiej posługi a „ustanowienie” wskazywać na konieczność wykonywania wielokrotnej i określonej np. umownie posługi osoby posiadającej odpowiednie kwalifikacje. Tego typu konstrukcja wydaje się być na tyle elastyczna, że pozwala na przyjęcie takiego rozwiązania, które uzasadnione będzie wystarczającą liczbą więźniów tego samego wyznania i możliwościami konkretnego zakładu karnego (ten warunek został wskazany w RM). Otwarto też możliwości zatrudnienia etatowego lub bez wynagrodzenia a w przypadku pracowników etatowych dostosowanie wymiaru czasu pracy do zadań duszpasterskich⁴. Trzeba przy tym zauważyć, że nie wykorzystano w tym celu pojęcia „kapelana” ale przyjęto formułę znacznie szerszą, chociaż nie doprecyzowano, czy chodzi o normy kanoniczne w rozumieniu przepisów prawa kanonicznego czy *largo* norm religijnych obowiązujących w doktrynie związków religijnych także niekatolickich lub w ogóle niechrześcijańskich⁵. Wydaje się, że zawężenie rozumienia tego pojęcia tylko do Kodeksu Prawa Kanonicznego czy Kodeksu Kanonicznego Kościołów Wschodnich nie było zamiarem twórców RM, gdyż w ten sposób wyeliminowano by możliwości duszpasterskiego funkcjonowania w więzieniach wspólnotom religijnym żydowskiemu czy muzułmańskiemu⁶. Jednocześnie RM zagwarantowały kanonicznie uprawnionym przedstawicielom możliwość odprawiania nabożeństw i składania

⁴ Zob. J. Nikolajew, *Wolność sumienia i religii skazanych i tymczasowo aresztowanych*, Lublin 2012, s. 207-208.

⁵ W doktrynie prawa wyznaniowego przyjmuje się, że kapelanami są najczęściej duchowni a cechą charakterystyczną duchownych jest powołanie ich do publicznego sprawowania funkcji sakralnych. Zob. D. Walencik, *Duchowni*, [w:] *Leksykon obywatela*, S. Serafin, B. Szmulik (red.), Warszawa 2008, s. 960-961.

⁶ Zob. J. Nikolajew, *Reguły Minimalne i Europejskie Reguły Więzienne a prawo więźniów do wolności sumienia i religii w Polsce*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2013, t. 16, s. 119-120.

skazanym wizyt na osobności. Zezwolono na swobodny dostęp skazanym do posługujących religijnie, ale też i zakazano takiego dostępu w razie sprzeciwu skazanych. Udział w nabożeństwach sprowadzono do tych organizowanych na terenie zakładu karnego i zezwolono skazanym na posiadanie książek dogmatycznych i pouczających w zakresie ich wyznania. Nie rozszerzono tego *ius possessionis* na przedmioty niezbędne do realizacji kultu religijnego, jakkolwiek takie rozwiązanie wydaje się trudne do wytłumaczenia, gdyż praktykowanie religijne często wymaga posiadania takich właśnie przedmiotów a nie tylko np. świętych ksiąg danej religii czy generalnie książek o charakterze religijnym. Trzeba zauważyć, że nie uwzględniono w RM kwestii praktykowania religijnego więźniów poprzez korzystanie przez nich z wyżywienia religijnego, czynności rytualnych, pochówku o charakterze religijnym, czy nauczania religii w warunkach zakładu karnego. Stąd też wypada podkreślić, że nie wszystkie uprawnienia o charakterze religijnym gwarantowane na podstawie art. 9 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka zostały uwzględnione w wytycznych Narodów Zjednoczonych a jedynie tylko niektóre (klucz doboru nie był znany)⁷.

Dopiero w ERW (1987) uwzględniono, np. możliwość zapewnienia wyżywienia religijnego, ale nie udało się rozszerzyć uprawnień skazanych na praktyki związane z czynnościami rytualnymi czy gwarancjami w zakresie dostępu do kaplic więziennych. Powtórzono te regulacje RM, które odnosiły się do posiadania literatury religijnej, ale rozwinęto je w ten sposób, że książki religijne miały służyć edukacji religijnej w więzieniu (o tym uprawnieniu nie było mowy w RM). Kontakty z kapelanami utrzymano (choć dalej nie używano tej nomenklatury) a „kanonicznie uprawnionego przedstawiciela religijnego” zastąpiono najpierw „uprawnionym przedstawicielem religijnym” (ERW 1987), później „zaaprobowanym przedstawicielem religii lub wyznania” (ERW 2006). Natomiast w ERW (2006) pominięto intymny charakter spotkań religijnych, gdyż o takich spotkaniach na osobności najzwyczajniej zapomniano. Nie oznacza to, że zakazano tej formy kontaktów, gdyż w regule 29. 3 ERW (2006) postanowiono o tym, że „więźniowie nie mogą być zmuszani do praktykowania religii lub wyznań, uczestniczenia w nabożeństwach lub przyjmowania

⁷ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z dnia 4 listopada 1950 r., (Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 z protokołami uzupełniającymi), dalej: EKPC.

wizyt duszpasterskich składanych przez przedstawicieli jakiegokolwiek religii lub wyznania”⁸.

Rozwiązania francuskie

We francuskiej ustawie karnowykonalowej religię obok pracy, nauki, zajęć kulturalnych i oświatowych oraz kontaktów ze społeczeństwem zakwalifikowano do środków oddziaływania na skazanych. Stąd też konsekwentnie w Kodeksie procedur karnych kwestie wolności sumienia i religii skazanych zostały uregulowane w artykułach od 432 do 439 i była to dość obszerna regulacja obejmująca głównie zadania kapelańskie a w nieco mniejszym zakresie dotycząca uprawnień samych skazanych⁹. Nie można jednak uznać, że w ten sposób zmarginalizowano ten segment praw osób odbywających karę pozbawienia wolności, gdyż ustawodawcy chodziło głównie o wskazanie najpierw pozycji kapelanów i z tej dopiero perspektywy określenie zakresu wolności religijnej skazanych. Co do samych skazanych to umożliwiono im prawo do praktykowania religijnego w warunkach zakładu karnego a praktyki rozszerzono na przekonania nie tylko religijne, ale także praktyki moralne i duchowe. Nie sprecyzowano charakteru ani rodzaju przekonań, ale te należy traktować w kategoriach szeroko rozumianych przekonań światopoglądowych¹⁰. Przyjęto sposób postępowania polegający na tym, że zaraz po przyjęciu do zakładu karnego każdego osadzonego informowano o możliwości skorzystania z pomocy przedstawiciela swojego wyznania i uczestnictwa w nabożeństwach. I te informacje przekazywane kapelanowi więziennemu służyły w celu utrzymywania kontaktów pomiędzy skazanym a kapelanem, uczestnictwa w praktykach lub spotkaniach o charakterze religijnym. W ten sposób praktykowanie religijne francuskich więźniów sprowadzono do udziału w nabożeństwach, spotkaniach grupowych z innymi skazanymi i kontaktów indywidualnych z kapelanem więziennym oraz otrzymywania z zewnątrz i posiadania w więzieniu przedmiotów potrzebnych do realizowania praktyk religijnych (przedmioty kultu religijnego i książki

⁸ Zob. O. Sitarz, A. Jaworska-Wieloch, *Prawo do praktyk religijnych osób osadzonych w areszcie śledczym i odbywających karę pozbawienia wolności w teorii i praktyce penitencjarnej*, „Archiwum Kryminologii” 2017, t. XXXIX, s. 122.

⁹ Kodeks procedury karnej – Dekret nr 72-852 z dnia 12 września 1972 r.

¹⁰ Francja formalnie od 1905 r. pozostaje państwem świeckim a związki religijne traktowane są na równi z organizacjami o charakterze światopoglądowym. Zob. E. Szczepankiewicz-Rudzka, *Zasada laickości V Republiki Francuskiej i jej implikacje prawno-polityczne*, „Politeja” 2020 nr 1(64), s. 82.

o takim właśnie charakterze). Jednocześnie w ustawie zdecydowano o wyłączeniu obecności strażników więziennych w trakcie spotkań o charakterze religijnym i w miejscu takich spotkań. Nie wyznaczono do tego, np. kaplic więziennych, ale rozmównice, pokoje wychowawców i cele mieszkalne osadzonych a w przypadku umieszczonych dyscyplinarnie w celi izolacyjnej spotkania mogły się odbywać wyłącznie w specjalnym pomieszczeniu¹¹.

Regulacje (ale nie ustawowe) w stosunku do kapelanów więziennych (tego określenia używał francuski ustawodawca) to przede wszystkim sposób ich wyznaczania polegający na tym, że to regionalny dyrektor więziennictwa wskazywał kapelanów do posługi do konkretnych więzień po zasięgnięciu opinii właściwych władz związków religijnych, biorąc pod uwagę także potencjalną liczbę osadzonych deklarujących przynależność do danego związku religijnego¹². Jednocześnie określono dość rygorystyczne wymagania w stosunku do osób kwalifikowanych do pełnienia posługi kapelańskiej, gdyż kandydatom stawiano wymagania dotyczące wieku (bariera 60 lat) a także zrównoważonej osobowości, wierności zasadom religijnym, respektowania zasady bezpieczeństwa w więzieniu oraz umiejętności pracy w zespole. Pożądaną cechą była również otwartość na inne religie. Zatrudnienie kapelańskie miało charakter czasowy (na dwa lata) z możliwością przedłużenia mandatu więziennego łącznie na okres 10 lat. Jednak przed zatrudnieniem wyznaczano kapelanom okres stażu (trwający od dwóch do czterech miesięcy) i potrzebna była także akceptacja ze strony ministrów: sprawiedliwości i spraw wewnętrznych, więziennej centrali i dopiero na końcu tego łańcucha zgody ze strony przełożonego kapelana. Nie przyjęto modelu stosowanego gdzie indziej (np. w Polsce), że to władza kościelna wyznaczała kapelana, z którym dyrektor więzienia może (nie musi) podpisać umowę o świadczenie posług religijnych, bez konieczności angażowania władzy zwierzchniej nad dyrektorem więzienia

¹¹ Nowobudowanych zakładów karnych we Francji nie wyposaża się już w osobne pomieszczenia kaplicowe a jedynie w tzw. pomieszczenia przeznaczone do praktyk religijnych. Natomiast w starych budynkach więziennych kaplice były tak sytuowane, żeby skazani widzieli centralnie tylko prowadzącego nabożeństwa a sami byli od siebie oddzieleni za pomocą boksów. Zob. J. Nikołajew, *Miejsce duszpasterstwa więziennego we francuskim systemie penitencjarnym*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2008, t.11, s. 239.

¹² Siedziby regionalnych władz więziennych zlokalizowane były w Bordeaux, Dijon, Lille, Lyonie, Marsylii, Paryżu, Rennes, Strasbourgu i Tuluzie. Nie zostały zmienione także na podstawie obowiązujących obecnie przepisów (Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 15 grudnia 2021 r. w sprawie siedzib, terytorialnego zasięgu i szczegółowego zakresu działania dyrektorów okręgowych Służby Więziennej oraz struktury organizacyjnej okręgowych inspektoratów Służby Więziennej, Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości z 2021 r., poz. 320).

(w Polsce współcześnie dotyczyłoby to dyrektora okręgowego Służby Więziennej czy dyrektora generalnego Służby Więziennej). We Francji zastosowano podział na kapelanów więziennych i kapelanów pomocniczych oraz organistów z możliwością zatrudnienia ich w formie etatowej lub bez wynagrodzenia. Wynagrodzenia duchownych zatrudnionych w więzienictwie różnicowano według kategorii kapelanów narodowych, kapelanów regionalnych i innych kapelanów i dla każdej grupy przewidziano inne uposażenia przydzielane z ministerstwa sprawiedliwości w formie rocznego ryczałtu¹³. Poza tym francuskich kapelanów więziennych wprost określano mianem „nieplanowanych urzędników” ale za to objętych systemem ubezpieczeń społecznych i podlegających specjalnym reżimom przewidzianym dla kategorii urzędników państwowych¹⁴.

Do podstawowych zadań kapelańskich zaliczono troskę duchową i moralną nad skazanymi, w tym sprawowanie sakramentów w zakładzie karnym z jednoczesnym obowiązkiem przestrzegania wewnętrznego porządku więziennego, w którym wyznaczano kapelanom i więźniom także dni i godziny nabożeństw oraz spotkań religijnych w zakładzie karnym. Nie wprowadzono przy tym limitów spotkań indywidualnych kapelanów z osadzonymi, gdyż przyjęto formułę „tak często, jak uznają to za stosowne” (w rozumieniu woli obu stron).

Za zgodą dyrekcji więzienia zezwolono na opcję zastępowania kapelanów przez inne osoby, natomiast wolontariuszom nie będącym kapelanami zabroniono indywidualnych kontaktów z osadzonymi. Zresztą pomoc ze strony osób świeckich sprowadzona została do organizacji rekolekcji więziennych, modlitwy i nauczania religii, z tym, że zgoda na ich posługiwanie musiała pochodzić od więziennych władz regionalnych wydanej po zasięgnięciu opinii władz regionalnych (wojewody). W tym miejscu przyjęto, że taka zgoda mogła mieć charakter jedynie czasowy na dwa lata (z możliwością przedłużenia o kolejne dwa lata).

Rozwiązania hiszpańskie

W art. 54 hiszpańskiej ustawy penitencjarnej postanowiono, że „administracja penitencjarna winna zagwarantować wolność religijną

¹³ Ustawa nr 87-432 z dnia 22 czerwca 1987 r. o publicznej służbie więziennej (Dziennik Urzędowy z dnia 23 czerwca 1987 r., s. 6675).

¹⁴ Zob. B. Basdevant, -Gaudemet, *Państwo i kościół we Francji*, [w:] *Państwo i Kościół w krajach Unii Europejskiej*, G. Robbers (red.), Wrocław 2007, s. 141.

więźniów i udostępnić środki, aby z tej wolności mogli korzystać”¹⁵. Tak skonstruowany jedyny przepis odnoszący się wprost do wolności religijnej skazanych należy interpretować w szerszym kontekście nie tylko ustawy penitencjarnej, ale w ujęciu postanowień konkordatowych. Przede wszystkim rozdział IX ustawy „Opieka religijna” umieszczony pomiędzy regulacjami dotyczącymi kontaktów ze światem zewnętrznym a nauczaniem więźniów należy rozumieć w ten sposób, że kwestiom wolności religijnej nadano taką samą rangę jak innym metodom wpływu resocjalizacyjnego na skazanych. Poza tym ustawodawstwo hiszpańskie pozostawało pod silnym wpływem Kościoła katolickiego a przepisy państwowe wydawano *in genere* z uwzględnieniem postanowień umów konkordatowych zawieranych wielokrotnie ze Stolicą Apostolską¹⁶. Stąd też i ustawa penitencjarna ukształtowana została pod wpływem uregulowań dotyczących sytuacji osób pozbawionych wolności z naciskiem na ich uprawnienia o charakterze religijnym. Władza państwowa zobowiązała się do finansowania działalności kapelanów katolickich i do ponoszenia kosztów funkcjonowania kaplic więziennych dla tej grupy wyznawców. Natomiast w przypadku wspólnot niekatolickich koszty szeroko rozumianego duszpasterstwa więziennego „przerzucono” na związki religijne, które zobowiązywały się do tego w formie dwustronnych porozumień zawieranych z poszczególnymi administracjami więziennymi. Takie umowy podpisała np. Federacja Wspólnot Izraelskich, Federacja Ewangelickich Związków Wyznaniowych i Komisja Islamska i te porozumienia więzienne wzorowano na podobnych umowach zawieranych ze szpitalami państwowymi. W przypadku kapelanów katolickich przyjęto powszechnie zasadę, że ich mianowanie i odwołanie było wyłączną domeną władzy kościelnej (biskupa delegującego kapelana do konkretnego więzienia), natomiast kapelanów innych związków wyznaniowych (ale tylko tych zarejestrowanych w rejestrach państwowych) wyznaczali uprawnieni przełożeni religijni, ale za zgodą tzw. ministrów kultu religijnego w więzieniach¹⁷.

Wszyscy bez wyjątku kapelani więzienni mieli obowiązek przestrzegania porządku wyznaczonego przez dyrektora zakładu karnego, chociaż

¹⁵ Powszechna organiczna ustawa penitencjarna nr 1/1979 z dnia 26 września 1979 r. (BOE z 5 października 1979 r., nr 239).

¹⁶ Zob. A. Łabno-Jabłońska, *Iberyjska droga do demokracji. Studium prawnokonstytucyjne*. Warszawa 1996, s. 34.

¹⁷ Biskupi katolicycy wyznaczyli każdy w swojej diecezji księży odpowiedzialnych za posługi religijne w więzieniach położonych na terenie ich diecezji i jednocześnie powoływali koordynatorów duszpasterstwa więziennego na szczeblu diecezjalnym.

ich dostęp do osadzonych nie był ograniczony regulaminowo. Dawało to kapelanom możliwości w miarę swobodnej posługi na rzecz skazanych, choć przykładowy katalog praw religijnych więźniów nie został sprecyzowany ani w ustawie penitencjarnej, ani tym bardziej w postanowieniach kolejnych umów konkordatowych, ale w dekrecie królewskim nr 190/1996. W art. 230 ust. 3 tego dekretu skazanym zapewniono możliwość praktykowania religijnego i doprecyzowano, że chodzi o korzystanie z posiłków uwzględniających wymogi religijne. Jednak nie była to zupełna gwarancja tych uprawnień, gdyż obwarowana możliwościami finansowymi zakładu karnego oraz bezpieczeństwem i porządkiem wewnętrznym w więzieniu a także nienaruszaniem praw innych skazanych. Stąd też np. diety religijne wcale nie były regułą żywienia więziennego, ale umożliwiano za to niepodjęcie zatrudnienia przez skazanych w dniach świąt religijnych przewidzianych dla ich wyznania¹⁸.

Rozwiązania niemieckie

W niemieckiej federalnej ustawie penitencjarnej z 1976 r. powtórzono gwarancje konstytucyjne zawarte w ustawie zasadniczej z 1949 r. (w art. 4 ust. 1) odnoszące się do wolności sumienia i religii. W ustawie penitencjarnej (art. 53 ust. 1) przyjęta została generalna zasada wyrażona w ten sposób, że „więzień nie powinien być pozbawiony opieki duchowej ze strony duchownego swego wyznania”¹⁹. W tym samym przepisie zdecydowano o tym, że to skazany winien skontaktować się z takim duchownym a administracja więzienna jedynie umożliwić mu taki kontakt. Nie określono jednak zasad takich kontaktów. Dopiero dalej doprecyzowano, że dotyczy to zarówno kontaktów indywidualnych, ale także zbiorowych, gdyż ustawodawca zezwolił skazanym na udział w nabożeństwach religijnych a te przecież z zasady musiały mieć charakter grupowy. Poza tym zezwolono więźniom na uczestnictwo w praktykach religijnych „nieswojego” wyznania, ale za zgodą duchownego tego innego wyznania. Jednocześnie umożliwiono skazanym posiadanie pism religijnych, ale w ograniczonym zakresie (tylko tych podstawowych) z jednocześnie opcją ich pozbawienia w razie poważnych nadużyć w korzystaniu

¹⁸ Zob. P. Ryguła, *Wolność religijna w Hiszpanii na tle przemian społeczno-politycznych w latach 1931-1992*, Katowice 2009, s. 229, 366, 397.

¹⁹ Ustawa z dnia 16 marca 1976 r. o wykonywaniu kary pozbawienia wolności i pozbawiających wolności środków poprawy i zabezpieczenia (BGL II S 889, 957).

z nich. Nie wytłumaczono jednak wykorzystanych w ustawie pojęć typu „podstawowe pisma religijne” lub „poważne nadużycia” w korzystaniu z tego uprawnienia. Innym mankamentem leżącym po stronie anonimowego ustawodawcy było zezwolenie na posiadanie przedmiotów kultu religijnego, ale „w rozsądnych granicach”. Tęgo rodzaju nieprecyzyjnego sformułowania użytego w tekście ustawy w żaden sposób nie można było traktować w kategoriach błędu legislatorów, ale zamierzonego działania ustawodawcy umożliwiającego w miarę swobodną ocenę organowi stosującemu te przepisy lub określenia tych zasad np. w przepisach wykonawczych do ustawy. Ponadto w ustawie przyjęto również takie rozwiązanie, które ograniczało uczestnictwo w nabożeństwach (i szerzej w praktykach religijnych) tym skazanym, których zachowanie mogłoby poważnie uzasadniać naruszenie bezpieczeństwa lub porządku więziennego. I w tym miejscu również ustawodawca przyjął dość ogólne przesłanki pozwalające na podjęcie decyzji odmownej w oparciu o nieostre przeciw kryteria tzw. bezpiecznego więzienia. Jednocześnie postanowiono o tym, żeby przed podjęciem takiej odmownej decyzji wysłuchać opinii duchownego.

W ustawie z 1976 r. konsekwentnie wykorzystywano pojęcie duchownego, zamiast np. kapelana więziennego albo wzorowanego na RM i ERW przedstawiciela religijnego. W praktyce mogło to oznaczać trudności w posłudze więziennej po stronie tych związków wyznaniowych w doktrynie których pojęcie duchownych nie występowało. W przypadku skazanych deklarujących się jako członkowie wspólnoty religijnej Świadków Jehowy albo wyznawców religii muzułmańskiej lub żydowskiej, także tych zarejestrowanych wspólnot religijnych, w których hierarchii brakowało duchownych takie rozwiązanie było dyskryminujące i niezgodne z niemiecką ustawą zasadniczą i umowami międzynarodowymi wprowadzonymi do porządku prawnego tego federalnego państwa²⁰. Tym nie mniej opieka duszpasterska w instytucjach publicznych, także w szpitalach, wojsku, policji czy innych tego typu miejscach możliwa była do zrealizowania na podstawie umów zawieranych centralnie, w landach lub w poszczególnych placówkach penitencjarnych, czyli zakładach karnych lub aresztach śledczych²¹.

²⁰ Zob. N.M. Tończyk, *Problematyka wolności religijnej w Niemczech – wybrane zagadnienia w odniesieniu do orzecznictwa niemieckich sądów konstytucyjnych*, Warszawa 2021, s. 12.

²¹ Zob. G. Robbers, *Państwo i kościół w Niemczech*, [w:] *Państwo i Kościół w krajach Unii Europejskiej*, G. Robbers (red.), Wrocław 2007, s. 286.

Rozwiązania szwedzkie

Szwedzkie rozwiązania „wyznaniowe” to dość skromny objętościowo segment przepisów umieszczonych w rozdziale II Kodeksu „Postępowanie poprawcze w zakładach karnych – postanowienia szczegółowe” (zresztą cała ustawa nie jest nazbyt obszerna). W art. 9 ustawodawca wyraźnie nawiązał do konieczności zachowania szacunku dla skazanych i uszanowania ich godności ludzkiej, ale pośród katalogu środków oddziaływania penitencjarnego oddziaływania religijnego nie wymienił. Jakkolwiek nie uznał tego wprost za formę oddziaływania, to zezwolił na praktyki religijne więźniów, przyjmując formułę z art. 15 w brzmieniu: „Tak dalece jak będzie to możliwe do przeprowadzenia skazani, którzy życzą sobie praktykować swoją religię w zakładach będą mieli możliwość czynić to”²². Taka konstrukcja przepisu nakładała na administrację więzienną konieczność zapewnienia właściwych warunków dla realizacji praktyk religijnych przez skazanych i posługiwania kapelańskiego. I w tym miejscu należy podkreślić, że instytucja kapelanów więziennych dobrze wpisała się w rzeczywistość funkcjonowania szwedzkich zakładów karnych zapewniając formalnie prawo do wolności sumienia i religii osobom pozbawionym wolności. Szczególnym gwarantem tych uprawnień była Rada do spraw Opieki Duchowej Więźniów (NAV), która została utworzona na podstawie umowy Szwedzkiej Rady Kościołów z więzienną centralą (KVS). W każdym więzieniu funkcjonowały struktury NAV w skład których wchodził duchowni różnych wyznań, z tym, że z obowiązkowym udziałem duchownych Kościoła Szwedzkiego i pastora Kościołów Wolnych a w dużych pojemnościowo więzieniach także duchownych katolickich. Rada (NAV) miała za zadanie koordynować przedsięwzięcia duszpasterskie w więzieniu, planować działania na przyszłość i okresowo rozliczać finansowo swoją działalność²³. Dotowana z budżetu państwa miała możliwość organizowania kursów i szkoleń specjalistycznych dla kapelanów więziennych uwzględniających konieczność znajomości przez nich przepisów penitencjarnych oraz prowadzenia oddziaływań wobec skazanych wymagających specjalistycznej terapii. Cykliczne organizowano także spotkania regionalne i centralne dla kapelanów więziennych

²² Ustawa o postępowaniu poprawczym z 1974: 203 (Biuletyn Krajowego Zarządu Więzień i Probacji – czerwiec 1989).

²³ Zob. L. Friedner, *Państwo i kościół w Szwecji*, [w:] *Państwo i Kościół w krajach Unii Europejskiej*, G. Robbers (red.), Wrocław 2007, s. 370.

a posługi religijne w więzieniu rozliczano według określonych stawek godzinowych²⁴. Także związki wyznaniowe niewchodzące w skład NAV były opłacane z budżetu więziennictwa, gdyż np. Szwedzka Rada Muzułmańska podpisała stosowną umowę w tym zakresie. Takie rozwiązanie zabezpieczało w pełni posługi multireligijne w więzieniach i zapewniało w miarę bez konfliktowane funkcjonowanie duszpasterstwa więziennego w mocno zróżnicowanym religijnie szwedzkim środowisku penitencjarnym²⁵.

Realizacja uprawnień religijnych szwedzkich więźniów najbardziej była widoczna poprzez pryzmat organizowanych programów resocjalizacyjnych z wykorzystaniem w nich wartości religijnych. Takie „rekolekcje więzienne” prowadzone były w więzieniu w Kumla i adresowane głównie do skazanych młodocianych. Miały za zadanie umożliwienie więźniom dokonania głębokiej refleksji nie koniecznie religijnej nad dotychczasowym zachowaniem i potrzeby powrotu do życia zgodnego z porządkiem prawnym i moralnym. Choć były prowadzone przez duchownego katolickiego to warunki uczestnictwa w programie nie były uzależnione od akceptacji wartości katolickich a udział był zupełnie dobrowolny. „Klasztor” w Kumla (określenie używane przez uczestników programu) i jego programowe założenia to nic innego jak praktykowanie religijne więźniów poprzez udział w nauczaniu religijnym prowadzonym w zakładzie karnym. W przypadku więzienia w Kumla nie była to nauka religii w tradycyjnym rozumieniu (np. katechezy czy lekcji religii), ale bardziej unowocześniona jej wersja realizowana w atrakcyjnej formie czasowego wyciszenia skazanych i osobistej refleksji²⁶.

Przypadek „klasztora” z Kumla i rekolekcji prowadzonych przez o. Bernolda Trulsa to nie tylko „dowód” na realizację praktyk religijnych więźniów poprzez ich uczestnictwo w nauczaniu religii, ale także na udział w nabożeństwach organizowanych w zakładach karnych. Uczestnicy tego programu mieli możliwość skorzystania z pomieszczeń kaplicy więziennej na czas modlitwy, refleksji i milczenia. Na co dzień kaplica wykorzystywana była jednak głównie do sprawowania nabożeństw dla wyznawców wszystkich religii, gdyż jej wygląd miał zdecydowanie neutralny charakter.

²⁴ Zob. R. Asserhed, *The Christian Presence in the Prison System – A Swedish Perspective*, Upsala 1990, s. 32.

²⁵ Zob. Z. Lasocik, *Praktyki religijne więźniów*, Warszawa 1993, s. 70-74.

²⁶ Zob. J. Nikołajew, *Religijne programy resocjalizacyjne młodocianych więźniów w USA, Szwecji i Polsce jako specyficzna realizacja prawa do nauczania religii w zakładzie karnym*, [w:] *Resocjalizacja nieletnich. Aktualne dylematy instytucji resocjalizacyjnych*, P. Witek (red.), Rzeszów 2018, s. 174-175.

Jedynym elementem wyposażenia tego pomieszczenia była symboliczna gołębica podkreślająca jednocześnie surowy wystrój pomieszczenia kaplicowego. W ten sposób uzyskano efekt akceptacji dla różnych religii i środowisk pozareligijnych²⁷.

Posumowanie

Praktykowanie religijne jako forma uzewnętrzniania swojej religii lub przekonań światopoglądowych stanowi nieodzowny element funkcjonowania więziennictwa w różnych okresach historycznych i systemach penitencjarnych. Prawo do udziału w nabożeństwach, posiadania przedmiotów kultu religijnego i kontaktu z duchownym swojego wyznania uwzględniono także w regułach postępowania z więźniami opracowanymi na poziomie wytycznych Narodów Zjednoczonych i Rady Europy a te zostały recypowane do przepisów penitencjarnych państw europejskich, m.in. Francji, Niemiec, Hiszpanii czy Szwecji. Szczególnie w latach siedemdziesiątych XX w. wzorując się głównie na Regułach Minimalnych uchwalone zostały ustawy penitencjarne umożliwiające organizację duszpasterstw więziennych gwarantujących realizację uprawnień osób pozbawionych wolności, m.in. tych o których mowa w art. 9 EKPC. Stworzenie możliwości zatrudniania kapelanów w więzieniach było pierwszym, ale podstawowym etapem realizacji wolności sumienia i religii osób przymusowo inkarcerowanych. W modelu szwedzkim przyjęto rozwiązanie z organem centralnie koordynującym zadania duszpasterskie, jednak te zostały opracowane poza ustawą penitencjarną. Z budżetu państwowego finansowane były wszelkie inicjatywy kapelańskie i wynagrodzenia dla osób posługujących religijnie w więzieniu. Podobne finansowanie przyjęto we Francji, natomiast hiszpańskie przepisy umożliwiały wsparcie finansowe tylko na rzecz duszpasterstwa katolickiego, co było też wynikiem realizacji zobowiązań konkordatowych tego państwa. W przypadku rozwiązań francuskich widoczna była również dbałość organów państwa w zakresie „jakościowym” naboru kapelanów więziennych i jednoczesny wpływ władz państwowych co do obsady stanowisk kapelańskich. Tym nie mniej prawo wyznaczania kapelanów pozostawiono w kompetencji

²⁷ Zob. M. Badowska-Hodyr, *Duszpasterstwo więzienne w polskiej i szwedzkiej rzeczywistości penitencjarnej*, [w:] *Duszpasterstwo więzienne w pracy penitencjarnej*, J. Świtka, M. Kuć (red.), Lublin 2007, s. 99-100.

odpowiednich władz związków religijnych, jakkolwiek wszystkich kapelanów zobowiązywano do bezwzględneho przestrzegania przepisów więziennych. Ta zasada obowiązywała także w odniesieniu do samych skazanych korzystających z wolności religijnej. Zrozumiałe było to, że korzystanie z uprawnień religijnych więźniów nie mogło również naruszać praw innych osób, gdyż zdawano sobie sprawę z wielokulturowości społeczności więziennej państw zachodnioeuropejskich końca XX w. Zresztą model współpracy międzywyznaniowej uwzględniającej różnorodność religijną więźniów (a także postawy przeciwstawne religii) był z powodzeniem realizowany w systemach penitencjarnych Francji, Niemiec, Hiszpanii czy Szwecji. W ten sposób przeprowadzono programy resocjalizacyjne dla więźniów z wykorzystaniem wartości powszechnie akceptowanych, jakkolwiek większość przepisów ustawowych dotyczących wykonywania kary pozbawienia wolności dość oszczędnie precyzowała uprawnienia więźniów z zakresu ich wolności religijnej. Tym nie mniej z ogólnych postanowień ustawowych wyprowadzono zasady umożliwiające realizację praktyk religijnych, przynajmniej w wersji podstawowej. Dawało to jednocześnie możliwości dostosowania tych generalnych reguł do warunków lokalnych, specyficznych dla określonych zakładów karnych.

Bibliografia

Źródła

- Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z dnia 4 listopada 1950 r. (Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 z protokołami uzupełniającymi).
- Rezolucja 663 CI (XXIV) Wzorcowe Reguły Minimum Postępowania z Więźniami zatwierdzone w dniu 31 lipca 1957 r. przez Radę Społeczno-Gospodarczą Organizacji Narodów Zjednoczonych.
- Zalecenia Rec(2006)2 Komitetu Ministrów do państw członkowskich Rady Europy w sprawie Europejskich Reguł Więziennych (przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 11 stycznia 2006 r. na 952 posiedzeniu delegatów).
- Kodeks procedury karnej – Dekret nr 72-852 z dnia 12 września 1972 r.
- Powszechna organiczna ustawa penitencjarna nr 1/19979 z dnia 1979 r. (BOE z 5 października 1979 r., nr 239).
- Ustawa o postępowaniu poprawczym z 1974: 203 (Biuletyn Krajowego Zarządu Więzień i Probacji – czerwiec 1989).
- Ustawa z dnia 16 marca 1976 r. o wykonywaniu kary pozbawienia wolności i pozbawiających wolności środków poprawy i zabezpieczenia (BGL II S 889, 957).
- Ustawa nr 87-432 z dnia 22 czerwca 1987 r. o publicznej służbie więziennej (Dziennik Urzędowy z dnia 23 czerwca 1987 r., s. 6675).
- Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 15 grudnia 2021 r. w sprawie siedzib, terytorialnego zasięgu i szczegółowego zakresu działania dyrektorów okręgowych Służby Więziennej oraz struktury organizacyjnej okręgowych inspektoratów Służby Więziennej (Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości z 2021 r., poz. 320).

Literatura

- Asserhed R., *The Christian Presence in the Prison System – A Swedish Perspective*, Upsala 1990.
- Badowska-Hodyr M., *Duszpasterstwo więzienne w polskiej i szwedzkiej rzeczywistości penitencjarnej*, [w:] *Duszpasterstwo więzienne w pracy penitencjarnej*, J. Świtka, M. Kuć (red.), Lublin 2007.
- Basdevant – Gaudemet B., *Państwo i kościół we Francji*, [w:] *Państwo i Kościół w krajach Unii Europejskiej*, G. Robbers (red.), Wrocław 2007.
- Friedner L., *Państwo i kościół w Szwecji*, [w:] *Państwo i Kościół w krajach Unii Europejskiej*, G. Robbers (red.), Wrocław 2007.
- Hołda Z., Lasocik Z., Rzepliński A., Szymanowski T., *Zachodnie ustawy penitencjarne. Teksty ustaw z komentarzami (Francja, Hiszpania, Niemcy, Szwecja)*, Kalisz 1994.
- Lasocik Z., *Praktyki religijne więźniów*, Warszawa 1993.

- Łabno-Jabłońska A., *Iberyjska droga do demokracji. Studium prawnokonstytucyjne*, Warszawa 1996.
- Nikołajew J., *Miejsce duszpasterstwa więziennego we francuskim systemie penitencjarnym*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2008, t.11.
- Nikołajew J., *Programy resocjalizacyjne młodocianych więźniów w USA, Szwecji i Polsce jako specyficzna realizacja prawa do nauczania religii w zakładzie karnym*, [w:] *Resocjalizacja nieletnich. Aktualne dylematy instytucji resocjalizacyjnych*, P. Witek (red.), Rzeszów 2018.
- Nikołajew J., *Reguły Minimalne i Europejskie Reguły Więzienne a prawo więźniów do wolności sumienia i religii w Polsce*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2013, t.16.
- Nikołajew J., *Wolność sumienia i religii skazanych i tymczasowo aresztowanych*, Lublin 2012.
- Robbers G., *Państwo i kościół w Niemczech*, [w:] *Państwo i Kościół w krajach Unii Europejskiej*, G. Robbers (red.), Wrocław 2007.
- Ryguła P., *Wolność religijna w Hiszpanii na tle przemian społeczno-politycznych w latach 1931-1992*, Katowice 2009.
- Sitarz O., Jaworska-Wieloch A., *Prawo do praktyk religijnych osób osadzonych w areszcie śledczym i odbywających karę pozbawienia wolności w teorii i praktyce penitencjarnej*, „Archiwum Kryminologii” 2017, t. XXXIX.
- Szczepankiewicz-Rudzka E., *Zasada laickości V Republiki Francuskiej i jej implikacje prawno-polityczne*, „Politeja” 2020, nr 1(64).
- Tończyk N.M., *Problematyka wolności religijnej w Niemczech – wybrane zagadnienia w odniesieniu do orzecznictwa niemieckich sądów konstytucyjnych*, Warszawa 2021.
- Walencik D., *Duchowni*, [w:] *Leksykon obywatela*, S. Serafin, B. Szmulik (red.), Warszawa 2008.

